

Objekt tänkande, reduktionism och filosofins uppgift

Några reflektioner kring en passage i *Det osägbara*

Martin Gustafsson

Mitt första möte med Sören Stenlund var Jan Odelstads förtjänst. Jan undervisade andra terminens frivilliga fortsättningskurs i logik i Uppsala i början på 90-talet. Vi var sisådär sju eller åtta studenter som han entusiastiskt lotsade genom Robert Stolls *Set Theory and Logic*. På en av föreläsningarna tog Jan upp Quines diskussion av hur begreppet ordnat par kan expliceras i mängdteoretiska termer. Quine noterar att olika expliceringsförslag har givits genom tiderna. Norbert Wiener föreslog (enligt Quines något missvisande framställning) att det ordnade paret $\langle x,y \rangle$ identifieras med mängden $\{\{x\},\{y,\emptyset\}\}$, medan Kazimierz Kuratowski istället ville identifiera det med $\{\{x\}, \{x,y\}\}$. Vem har rätt, Wiener eller Kuratowski? Frågan är illa ställd, hävdar Quine. Syftet med en explication, säger han, är inte att fånga en redan fixerad men fördold "mening" hos den term som expliceras, utan att konstruera ett substitut som kan utföra samma relevanta teoretiska arbete. Enligt Quine lyckas Wiener och Kuratowski båda med detta och har därför lika "rätt" – även om deras explicationer är sinsemellan oförenliga. Quine utnämner detta exempel till ett filosofiskt paradigm och menar att vi bör förhålla oss på samma sätt i mer brännbara fall av analys och reduktion: istället för att söka efter *den* riktiga och fullständigt meningstroga analysen är uppgiften att hitta ett av flera möjliga fungerande substitut, formulerat i en vokabulär som innebär en teoretisk och ontologisk förenkling och som inte bekymrar oss lika mycket som den ursprungliga termen.

Jag var förbryllad över Quines synsätt. Det var lockande i sin radikalitet, men samtidigt förvirrande. Efter föreläsningen frågade jag Jan om det fanns möjlighet att få ta en läskurs om Quines filosofi. Han sade åt mig att kontakta Sören och gav mig hans hemtelefonnummer. På kvällen ringde jag upp Sören som svarade att visst skulle det gå bra: "Det räcker om du läser *Word and Object*. Hör av dig igen när du känner dig klar, så kan vi diskutera den på mitt kontor".

Sagt och gjort, jag införskaffade boken på ett av Uppsalas antikvariat

och satte igång. Jag hade aldrig läst en bok så noggrant förut, och jag tyckte förstås att den var väldigt svår. Men nu fick jag stå mitt kast. Och så kom det sig att jag för första gången fick erfara skillnaden mellan att läsa en filosofisk originaltext på djupet och att studera en lärobok – skillnaden mellan en levande växt och ett herbarium, för att tala med Schopenhauer. Till slut ringde jag upp Sören igen och vi bestämde en tid.

”Jaha, tyckte du boken var intressant?” inledde Sören muntan. Jojo, det tyckte jag väl, stammade jag. Sören verkade lite besviken. Det här börjar inte bra, tänkte jag, och undrade vart han ville komma. Det är väl klart att boken är *intressant*, varför sitter vi annars här? Men så tog jag mod till mig och sade något i stil med att Quine ibland verkar sopa filosofiska problem under mattan, till exempel när han diskuterar det där med explikation: kan någon som verkligen är förundrad över, säg, det ”mentalas” säregna karaktär, låta sig nöjas med en fysikalistisk explikation à la Quine? Sören hummade lite och det verkade som om han höll med. Så bad han mig redogöra för tesen om översättningens obestämdhet. Sedan fick det tydligen räcka, för han gick över till att fråga vad jag tänkte kring fortsättningen av mina filosofistudier.

Jag brukade vid den här tiden äta lunch med en annan filosofistudent, Johan Bjurman, och Johan hade föreslagit att vi borde läsa Wittgensteins *Tractatus* tillsammans. Så jag nämnde att det vore roligt att studera *Tractatus* som läskurs tillsammans med Johan. Och nu sken Sören upp: det tyckte han var en alldeles utmärkt idé. Men den är ju säkert ännu svårare än *Word and Object* tänkte jag, och undrade om han kunde tipsa om någon introduktion eller annan sekundärlitteratur som kunde vara till hjälp. Jag minns inte att han rekommenderade något, men däremot sade han att jag och Johan gärna fick komma och diskutera boken med honom om det var saker vi undrade över.

Och sådana saker fanns det förstås gott om. Så kom vi att spendera många timmar på Sörens kontor i samtal kring *Tractatus*. Sören kunde vara närmast ofattbart generös med sin tid, inte minst när det gällde studenter – Johan och jag hade ju läst filosofi bara ett par terminer. Vi var förstås naivt oslipade och förvirrade, men just denna oslipadhet var en viktig del av förklaringen till varför Sören tyckte om att diskutera filosofi med unga människor. Han krävde ett levande förhållningssätt till filosofiska problem, och avskydde vad han uppfattade som den akademiska kulturens tendens att släcka sådant liv till förmån för en i teknisk distansering investerad professionell stolthet. Det betydde inte att han motsatte sig filosofisk fördjupning. Vad han opponerade sig mot var sna-

rare vad han såg som en falsk föreställning om vad sådan fördjupning innebär – en föreställning som enligt honom i själva verket förtränger och osynliggör de mest fundamentala och i en mening barnsliga skikten av de filosofiska frågorna.

Ett annat skäl till att Sören så gärna upplät sin tid var säkert att jag med mitt intresse för både Quine och Wittgenstein ovetandes hade snubblat rätt in en filosofisk korseld som han själv varit högst engagerad i. Hur viktig den varit för honom blev uppenbart för mig när jag några månader senare lyckades komma över Lundequistska bokhandelns sista exemplar av *Det osägbara*. Jag hade till en början svårt att få ihop texten med den rätt timide och fåordige professorn jag brukade diskutera *Tractatus* med. Jag drabbades av bokens nakna och personliga allvar, som är av ett helt annat slag än exempelvis Hedenius eller Russells polemik. Hedenius och Russell är skickliga boxare, som nogsamnt håller garden uppe och slår smarta och väl förberedda slag. Författaren till *Det osägbara* håller ingen gard alls, utan blottar sig på ett sätt som visar att han egentligen inte är ute efter att vinna någon strid på den akademiska eller offentliga arenan. Ur ett Hedenius-Russell-perspektiv ter han sig som en patetisk och oerfaren slugger, och en del av bokens mod består i att författaren inte bryr sig så mycket om att han kommer att uppfattas på det sättet av dem han angriper.

Vad som främst fångade mig med boken var emellertid att den hjälpte mig att bli klarare över en skillnad mellan Quine och Wittgenstein – en skillnad som jag mycket vagt hade börjat skönja men inte hade redskapen och förmågan att tänka igenom på egen hand. Senare har jag kommit att ägna åtskilliga år åt att försöka utmejsla den skillnaden mer i detalj, men läsningen av *Det osägbara* var alltså en tändande gnista. Och den skillnad det är frågan om är ingen perifer sak. Det handlar inte bara om en skillnad mellan Wittgenstein och Quine, utan om en skillnad mellan två helt olika sätt att tänka, två helt olika uppfattningar om vad filosofi är. I vad som återstår av den här uppsatsen ska jag, med utgångspunkt i en passage i *Det osägbara*, försöka skissera denna skillnad och förklara varför den är viktig.

I *Det osägbara* utses Quine till den främste nu levande representanten för det tänkesätt som enligt Sören genomsyrar den samtida analytiska fackfilosofin, nämligen *objektänkandet*. Detta tänkesätt karakteriseras på många olika sätt, men den beskrivning jag ska utgå från återfinns på s. 88–9. Här försöker Sören närma sig objektänkandet genom att identifiera de problem objektänkaren ser som centrala och de

sorts lösningar på dessa problem som objektänkaren uppfattar som naturliga: "Att finna eller välja sin 'ontologiska uppsättning' blir någonting viktigt. Att bland olika kategorier av objekt välja de kategorier som är de mest grundläggande, de som man kan börja med, och vidare att klassificera och reducera andra objekt till dessa" (s. 88). Som Sören noterar finns det massor med olika förslag på de kategorier som kan bli aktuella i ett sådant projekt: fysiska föremål, sinnesdata, sakförhållanden, fakta, troper, tidpunkter, agenter, personer, situationer, mängder, tal, funktioner ... Och så gör han den centrala poängen:

[I]ngen av dessa kategorier ställs emot kategorin av objekt ... utan de behandlas *som* objekt, *som* individuella ting. ... Det ontologiska problemet för en objektänkare är exempelvis problemet om det finns påståenden *som objekt*, om det finns fakta *som objekt*, om det finns händelser *som objekt*, och inte problemet om vad påståenden är som påståenden, fakta som fakta och händelser som händelser. (s. 89)

Hos Quine formuleras detta synsätt i tekniskt precisa termer, i hans berömda kriterium på vilka "ontologiska åtaganden" en teori omfattar: "Att vara är att vara värdet av en bunden variabel". Men samma grundläggande synsätt går att uttrycka på ett vardagligare sätt, där det ontologiska problemet då helt enkelt blir något i stil med: Vilka grejer finns det egentligen i verkligheten? Och den frågan fungerar bäst när "grejerna" man undrar över *inte* tillhör olika kategorier. Då kan reduktionen ifråga förstås extensionellt, och i sådana fall blir en reduktionistisk eller eliminativistisk ansats helt rimlig och en del av ett empiriskt-vetenskapligt projekt: Moln finns, men de är ingenting annat än ansamlingar av vattendroppar; flogiston finns inte, utan förbränning handlar istället om oxidering; och så vidare. Vad objektänkaren nu gör är att försöka behandla kategoriskillnader på ett liknande sätt. Genom att införa överkategorin "objekt" eller "entitet" får hon det att te sig som om vi på ett meningsfullt sätt kan ställa reduktionistiska frågor även i dessa fall: Är fysiska föremål måhända ingenting annat än mängder av subjektiva upplevelser? Är avsikter ingenting annat än beteendedispositioner? Är smärta ett tillstånd i hjärnan? Och så vidare. Om alla dessa olika saker ändå har det gemensamt att de är *saker*, så kan det väl inte finnas något att invända mot att ställa och försöka besvara dessa frågor?

Och ändå vållar ju sådana frågor alltid en djupgående mental kramp. En aspekt av krampen är metodologisk. Till skillnad från frågan vad ett moln består av, är det oklart hur dessa frågor alls ska angripas empi-

riskt. Samtidigt tycks det konstigt att besvara dem på rent begreppsanalytisk väg: reduktionismer av olika slag förefaller ju filosofiskt spännande just därför att de *bryter* mot den gängse förståelsen av de relevanta begreppen. Inte heller verkar Quines eget explikationsrecept så lätt att tillämpa, eftersom det med avseende på filosofiskt riktigt bekymmersamma begrepp är ganska oklart vilket det relevanta "teoretiska arbete" som utförs är och hur det ska identifieras utan att man redan förutsätter svaret på den fråga man vill besvara.

Mycket svepande kan man säga att objekt tänkarens projekt slits mellan två oförenliga poler. Å *ena* sidan förefaller de reduktionistiska frågorna spännande just därför att dessa fall *är* fundamentalt annorlunda än fallet med moln eller flogiston: de "objekt" man vill reducera är helt enkelt inte reducerbara. Å *andra* sidan gör objekt tänkandet att *skälet* till denna irreducibilitet förloras ur sikte. Införandet av överkategorin "objekt" leder en att tro att om en kategori inte kan reduceras till en annan kan det bara bero på en så att säga "materiell" skillnad mellan dessa olika sorters föremål – en skillnad med avseende på vad föremål av olika sorter är "gjorda av". Så om "mentala objekt" inte kan reduceras till "fysiska objekt" så måste det ha att göra med att de är gjorda av något annat, icke-fysiskt material; om "moraliska fakta" inte kan reduceras till "fysiska fakta" måste det bero på att de inbegriper "värden"; och så vidare.

Objekt tänkaren tvingas därmed att välja mellan fyra olika alternativ. Hon kan erkänna irreducibiliteten, men till priset av en till synes hållningslös metafysisk frikostighet, där hon tillåter sig att befolka världen med en massa entiteter som är svåra att riktigt förstå sig på och som inte fyller någon klar funktion i en vetenskaplig verklighetsbeskrivning. Eller så kan hon ägna mycken möda åt att komma på avancerade teoretiska tekniker som i bästa fall övertygar henne själv och några av hennes kollegor om att en reduktion trots allt är möjlig. Eller så går hon in för en eliminativistisk "error theory", kanske baserad på argumentet att även om reduktion inte är möjlig så är de irreducibla föremålen ifråga så "konstiga" ("queer") att de inte rimligtvis kan finnas. Eller så antar hon ett pragmatiskt Quineskt förhållningssätt där det handlar om att konstruera lämpliga substitut som kan utföra "samma teoretiska arbete" som de entiteter som bekymrar oss (ett förhållningssätt där distinktionen mellan reduktion och eliminering försvinner, som Quine själv påpekar).

Jag tror Sören har rätt när han i *Det osägbara* påpekar att detta ob-

jektänkande har rötter i den klassiska empirismen, men att det har haft ett enormt inflytande långt bortom den i snäv mening empiristiska traditionen i västerländsk filosofi (även om det inte är någon tillfällighet att Quine också är empirist – liksom Russell och Carnap, två andra inflytelserika representanter för detta tänkesätt (Carnap är dock ett komplicerat fall, av olika anledningar som jag inte kan gå in på här)). Men vad finns det då för alternativ? Definierar inte det just beskrivna synsättet vad filosofi i grund och botten handlar om?

Vad Sören påpekar i det tidigare citerade stycket är att det finns ett annat sätt att uppfatta "det ontologiska problemet" – inte som problemet om det finns påståenden som objekt, om det finns fakta som objekt, om det finns händelser som objekt, utan som problemet om vad påståenden är *som påståenden*, fakta *som fakta* och händelser *som händelser*. Vad innebär då det? Vad händer när vi slutar att samla de olika kategorierna under en föregiven superkategori – kategorin av objekt – för att istället fullt ut erkänna deras egenart? Jo, vad vi då får möjlighet att se är att skillnaderna dem emellan inte är blott "materiella" skillnader som har att göra med vad de så att säga är gjorda av. Istället framträder skillnaderna som i en mening mycket mer djupgående – nämligen som skillnader med avseende på *form*. Det är skillnader som i en viktig mening inte kan rättframt *beskrivas* – såsom vi beskriver olika föremåls "materiella" egenskaper – utan som primärt visar sig genom *vad som meningsfullt låter sig sägas* om det som hör till de olika kategorier vi undersöker.

Tänk på den aristoteliska definitionen av människan som ett rationellt djur. Det kan verka som om denna definition primärt tillskriver alla människor en viss egenskap, den att vara rationell. Men formellt förstådd fungerar den inte så. Vad den innebär är snarare, med Gilbert Ryles ord, att "det är en egenhet hos människor att de stundtals lyckas, men också en egenhet hos dem att de stundtals misslyckas, med uppgifter där andra djur inte bara inte kan lyckas, utan *inte ens kan misslyckas*" (Ryle 2009, s. 429; min kursivering). Att människan är rationell visar sig alltså bland annat i att vi meningsfullt kan säga om enskilda människor att de betar sig rationellt *eller* irrationellt – något vi enligt Aristoteles inte kan säga om andra djur. Människan befinner sig i denna mening i en annan formell rymd, i en annan menings- eller möjlighetssfär om man så vill, än andra djur. Vad definitionen gör är att indikera denna formella rymd – en rymd som vi redan förutsätter och rör oss inom när vi beskriver enskilda människors förmågor och deras lyckade och misslyckade försök att leva upp till sin väsensbestämning. Här finns alltså

ingen öppning för någon reduktionism. Poängen med att markera en formell skillnad är tvärtom att påminna om och klargöra kategorins väsentliga egenart.

Att förstå påståenden som påståenden, fakta som fakta, händelser som händelser, fysiska föremål som fysiska föremål, och så vidare, innebär alltså att helt överge det reduktionistiska projekt som för objekt-tänkaren ter sig så centralt och naturligt. Ja, faktum är att detta reduktionistiska projekt nu framstår som ett enda stort missförstånd – som baserat på en sammanblandning av materiella-empiriska och formella-begreppsliga frågor. Låt mig också framhäva att det alternativa, fullt ut icke-reduktionistiska synsättet ur ett vidare filosofihistoriskt perspektiv inte alls ter sig som något särskilt speciellt eller extremt. Naturligtvis ska man vara försiktig med filosofihistoriska generaliseringar, men jag vågar ändå påstå att ett sådant synsätt i en eller annan form präglar huvudfåran av traditionell metafysik, från antiken och framåt: metafysik som klarläggande kategorilära snarare än som en reduktionistisk inventering av "vad som verkligen finns". Hos Kant är ett liknande perspektiv helt centralt, även om han både transformerar och klargör det; i fenomenologin antar det i sin tur nya skepnader. *Det osägbara* kan läsas som en påminnelse om denna långa filosofiska tradition, och om Wittgensteins rötter i den. När Wittgenstein insisterar på att filosofin är rent beskrivande och lämnar allt som det är, är det inte frågan om en excentrisk nyck, utan om en inställning som genljuder långt tillbaka i det västerländska tänkandets historia.

Avslutningsvis: I *Det osägbara* beskrivs föremålet för bokens angrepp ibland helt svepande som "analytisk filosofi". Det är lite orättvist. Det går att hitta ett antal betydelsefulla tänkare inom den analytiska traditionen som inte är "objekt-tänkare" i *Det osägbaras* mening. Frege är ett intressant och oklart fall – å ena sidan kan hans logicism ses som en form av reduktionism, men å andra sidan tycks hans sätt att dra linjen mellan begrepp och föremål och hans berömda diskussion av denna distinktions "osägbarhet" i relation till den så kallade häst-paradoxen peka i en annan riktning. Jag har redan nämnt Ryle, och vill också gärna nämna J. L. Austin. De var, liksom flera andra av Oxfords så kallade "vardagsspråksfilosof", djupt påverkade av Aristoteles, och man behöver inte läsa mycket av dem för att förstå att en sak de ärvt av honom var en djupt liggande formell anti-reduktionism (att Ryle skulle vara behaviorist är således en myt – jfr min och Stina Bäckströms uppsats, "Skill, Drill and Intelligent Performance: Ryle and Intellectualism", 2017). Elizabeth

Anscombe är ett annat viktigt exempel: hennes anmärkning att "termen 'avsiktlig' refererar till en *form* för beskrivningen av händelser" och att vi, när vi kallar en handling "avsiktlig", "inte benämner någon extra egenskap som tillkommer handlingen" utan snarare säger att frågor efter skäl *äger tillämpning* på handlingen, är tydliga uttryck för det filosofiska perspektiv jag har beskrivit ovan (se hennes *Intention*, s. 85, 5 och 9). Det finns många andra exempel på sådana icke objektänkande analytiska filosofer – påfallande ofta påverkade av Aristoteles eller Kant eller båda två. Men att gå djupare in på denna (i *Det osägbara* i viss mån bortträngda) strömfåra inom den analytiska filosofin får bli temat för en annan uppsats.

Litteratur

- Anscombe Elizabeth. 1963. *Intention*, 2 utg. Oxford: Blackwell.
- Bäckström, Stina och Martin Gustafsson. 2017. "Skill, Drill and Intelligent Performance: Ryle and Intellectualism". *Journal for the History of Analytic Philosophy* 5, s. 41–55.
- Quine, Willard Van Orman. 1960. *Word and Object*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Ryle, Gilbert. 2009. *Collected Papers*, vol 2. London: Routledge.
- Stenlund, Sören. 1980. *Det osägbara*. Stockholm: Norstedts.
- Wittgenstein, Ludwig. 1922. *Tractatus Logico-Philosophicus*. London: Kegan Paul.